

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ-ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ С.У., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
---	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

Қ.К. КЕНЖАЛИН¹

Д.Ә. БАЛТАБАЙ²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: kenkk@mail.ru¹, baltabayev.dosjan@mail.ru²)

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ («ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Тіл тарихи категория болғандықтан оның құрамы да уақыт өткен сайын өзге тілдерден енген кірме элементтермен, жаңа сөздермен толығып отырады. Сонымен бірге, тіліміздегі төл сөздердің актив және пассив қабаттарға ауысып өзгеріп отыруы сөздік қордың қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді.

Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» шығармасында кездесетін кірме сөздердің этимологиясы, қолданылу жиілігі, мағыналық ерекшеліктері жайлы қарастырылады. Шығарма тілінде кездесетін кірме сөздерге этимологиялық талдаулар жасалып, лексика-семантикалық топтарға жіктеледі. Кірме сөздердің морфологиялық жасалу жолы, түбір сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтардың қолданылу ерекшеліктері де зерттеледі. Зерттеу барысында араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің қазақ тілінің сөздік қорында алатын орны мен маңызыдылығы сөз болады. Кірме сөздерге этимологиялық талдаулар жасалып, мысалдармен дәлелденеді. Кірме элементтердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне, фонетикалық өзгешеліктеріне тоқталып, оларға лингвистикалық аспектіде анализ жасалады. Салыстырмалы әдістер арқылы сөздердің көне мәтіндер мен жазба ескерткіштер тіліндегі қолданылуына, түбірлер мен қосымшалардың тарихи дамуына қатысты ғылыми тұжырымдар келтіріледі. Сонымен қатар, тарихи шығармадағы кірме сөздердің қолданылу жиілігі, статистикасы беріледі. «Шежіре-и теракиме» шығармасында кездесетін тіл бірліктерін лингвистикалық аспектіде талдау шағатай тілі мен қазақ тілінің арасындағы тарихи сабақтастықты айқындауда қашан да маңызды болмақ.

Түйін сөздер: кірме сөздер, араб, парсы, моңғол элементтері, түркі тілдері, этимология, семантика.

Кіріспе. Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысы тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Тілдегі ауыс-түйістің көбісі лексика саласында болатындықтан, оған тарихи лексикологияның тікелей қатысы бар. Жалпы тілара контакт мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл проблема жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Осыған орай қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түрікмен, башқұрт, ұйғыр т. б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге системалы (орыс, қытай, араб, иран т. б.) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аударды. Осыларды зерттеу де қазақ тілі тарихи лексикологиясының төл істерінің бірі.

Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір «таза» тіл жоқ деген қағида бар. Түркі тілдерінің ішінде өзінің тұтастығын, монолиттігін, тазалығын, өзіне тән ұлттық ерекшелігін өз бойында көбірек сақтап келе жатқан қазақ тілінің лексикалық байлығында да шет тіл элементтері көптеп кездеседі. Ол барлық түркі тілдеріне ортақ базистық лекси-

каны, әсіресе, оның қыпшақ компонентіне тән түбір-тұлғаларын мол сақтай отыра, ғасырлар бойы даму жолында басқа тілдердің элементтері арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес [1, 443].

Түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне елеулі әсер еткен, оның лексикалық қорында айтарлықтай із қалдырған тілдерге араб және иран тілдері жатады. Басқаларға қарағанда түркі тілдеріне енген араб және иран тілдерінің элементтері түркологияда көбірек зерттеліп келеді. Қазақ тіліндегі араб, парсы элементтерінің саны, мысалы, Л.З. Рүстемовтың анықтауы бойынша, жалпы лексикамыздың 15 процентіне жуық екен. Кейбір түркі халықтарының (мысалы, өзбек, түрікмен, әзербайжан, ұйғыр т. б.) тілінде олар одан да көп [2, 57].

Тілдің сөздік құрамының толығыпкемелденуі бір ғана өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы болып қоймайды. Сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден ауысып алу арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Кірме сөздер дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер негізінен төрт халықтың тілінен енген: 1) араб тілі, 2) парсы тілі, 3) моңғол тілі, 4) орыс тілі. Түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінен сөз ауысу процесі қазақтың біртұтас халықтық тілі қалыптасуынан бұрын, орта ғасырлардың алғашқы кезінен басталады. Араб, парсы сөздері қазақ тіліндегі кірме сөздердің ең мол қорын жасайды. Олар тұлғасы жағынан да, семантикалық топтары жағынан да, қазақ тіліндегі игерілуі жағынан да әр түрлі дәрежеде [3, 135].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу мақаламыздың нысаны ретінде орта ғасырлық тарихи шығарма – Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынды. «Шежіре-и теракиме» – түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этнографиясына, жер-су атауларына қатысты мол деректерді қамтитын орта ғасырлық еңбек. Тарихи шығарма XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған. Аталған шығарма түркі халықтары үшін мәні мен мазмұны жоғары құнды дерек болып табылады. «Шежіре-и теракиме» еңбегін алғаш орыс тіліне аударып, ғылыми тұрғыда салыстырмалы-тарихи талдаулар жасаған ғалымдардың бірі – А.Г. Туманский. Кейінгі зерттеулердің көпшілігі А.Г. Туманскийдің еңбектері негізінде жазылған. Ғалым А.Н. Кононов алғаш болып «Шежіре-и теракиме» еңбегіне лингвистикалық тұрғыдан терең зерттеулер жүргізген. Зерттеу барысында аталған шығарма тіліндегі кірме сөздер семантикалық топтарға жіктеліп, этимологиялық талдаулар жасалды. Соның негізінде салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, сипаттамалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Шежіре-и теракиме» шағатай тілінде жазылған орта ғасырлық еңбек болғандықтан лексикалық қабатынан көне түркі элементтерімен қоса араб, парсы, моңғол сөздерін жиі кездестіреміз. Оларды құрамына қарай және мағыналық сипатына қарай жіктеп бөліп көрсетуімізге болады. Мысалы, кірме элементтерді құрамына қарай таза араб, парсы, моңғол негізді сөздер деп жіктесек, одан өзге араб сөзі мен парсы тілі қосымшаның бірігуі арқылы жасалған, араб сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуінен жасалған, парсы сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуінен жасалған кірме сөздер және моңғол сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кірме сөздер деп талдап көрсетуімізге болады

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб тілінен енген кірме сөздер: *'acayib* «ғажайып», *'adalet* «әділет», *ahir* «соңы», *ahval* «ахуал, жағдай», *'akıl* «ақыл», *'amel* «амал, ниет», *haber* «хабар», *din* «дін», *hazine* «қазына» т.б

Парсы тілінен енген кірме сөздер: *ferzend* «бала, перзент», *hemişe* «әркез»,

name«хат», *misqal*«ауырлық өлшемі», *leşker*«әскер», *dürüst*«дұрыс», *can*«жан, рух», *behişt*«жәннат», *bahar*«көктем» т.б

Моңғол тілінен енген кіріме сөздер: *nöker*«нөкер», *aymaq*«аймақ», *quralтай*«құрылтай», *olca* «олжа», *mergen*«мерген», *daruğa*«басшы», *örge*«шатыр», *örgür*«биік қыр» т.б. *ulus*«ұлыс, халық», *yasa*«жасау», *aqa*«үлкен ер адам», *asra*«асырау», *italğu* «ителгі» т.б.

Араб сөзі мен парсы тілі қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кіріме сөздер: *ehli+hüner* «епті», *ğam+hor*«мұңлы», *haber+dar*«хабардар», *helal+zade*«некелі ата-анадан дүниеге келген ұл», *hizmet+kar*«қызметші», *Huda-yı+Te'ala*«Құдай Тағала», *devlet+mend*«дәулетті» т.б.

Араб сөзі мен түркі тілдері қосымшасы бірігуінен жасалған кіріме сөздер: *mall+lı*«малы көп, малды», *ğalat+lıq*«жаңылысу», *hürmet+li*«құрметті», *ni'met+li*«кешірімді», *'akıl+lı*«ақылды», *'ayb+lı*«айыпты», *edeb+lik* «әдепті», *mal+sızlık*«малсыз болу», *namus+lı*«намысты», *'ömr+li*«өмірлі», *suret+li*«суретті», *evvel+ki*«бастапқы, әуелгі» т.б.

Парсы сөзі мен түркі тілдері қосымшасы арқылы жасалған кіріме сөздер: *peygamber+lik* «пайғамбарлық», *peyrev+lıq*«еру, артынан жүру», *padişah+lıq*«падишалық», *merdane+lıq*«жігіттік», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *bende+lik*«тәуелділік», *dos+ luq*«достық», *duşman+lıq*«дұшпандық», *üstad+lıq*«ұсталық», *hüner+li*«шебер», *han+lıq*«хандық», *nadan+lıq*«надандық» т.б.

Моңғол сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кіріме сөздер: *nöker+lik*«нөкерлік», *nöker+li* «нөкерлі», *olca+la* «олжа қылу», *daruğa+lıq* «басқарушылық» т.б.

Сондай-ақ, «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кіріме сөздерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға бөліп көрсетуімізге болады.

1. Адамның жекелеген қасиеттеріне байланысты: *'akıl+lı*«ақылды», *namus+lı*«намысты», *hüner+li*«шебер», *devlet+mend*«дәулетті», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *üstad+lıq*«ұсталық», *daruğa+lıq* «басқарушылық», *nadan+lıq*«надандық», *'adl*«әділ», *bende+lik*«тәуелділік», *çeçen*«ақылды», *ğafil*«ғапыл», *mirgen*«мерген» т.б.

2. Белгілі бір өлшем мен уақытқа қатысты: *misqal*«ауырлық өлшемі», *seher*«таңғы уақыт», *zaman* «уақыт», *bahar*«көктем» т.б.

3. Титулдық атақтар мен лауазымдық атаулар: *han*«хан», *hanlıq*«басшылық», *padişah* «падиша», *padişahzade* «падишаның ұлы», *sultan* «сұлтан», *şeyh* «шейх», *vekil* «уәкіл», *şehr-yar* «падиша, басшы», *hakim*«бастық» т.б.

4. Әлеуметтік бөліністер негізіндегі кіріме сөздер: *hanım*«ханым», *halk* «халық», *kuta* «екінші, үшінші әйел», *kul* «кұл», *nöker*«нөкер, құл» т.б.

5. Отырықшылыққа байланысты кіріме сөздер: *şehr*«қала», *orda* «хан ордасы», *pay-ı taht* «астана», *ulus* «мемлекет», *vilayet*«уәлаят», *qal'a*«бекініс» т.б.

6. Үйдің түрлері: *menzil* «қонақ үй», *örge*«шатыр», *makam*«мекен, тұрақ».

7. Дерексіз ұғымдағы білдіретін кіріме сөздер: *mertebe* «мәртебе», *nasihat*«насихат», *niyyet*«ниет», *sabr*«сабыр», *razi*«разы», *sevab*«сауап», *şukr*«шүкір», *ruh*«рух», *can* «жан» т.б.

8. Асыл бұйымдар : *yaqut*«жақұт», *zümür-rüd*«зүбаржат», *la'ık*«лағыл», *dürr* «інжу».

9. Дінге байланысты қалыптасқан атаулар: *kafir* «кәпір», *Adem 'aleyhis-selam* «Адам пайғамбар», *'Abbas* «Мұхаммед пайғамбардың ағасы», *peygamber* «пайғамбар», *peygamberlik*«пайғамбарлық», *şeri'at* «шариғат», *cennet* «жәннат», *cema'at* «жамағат»,

du'a «дұға», *fatiha* «фатиха сүресі», *günah* «күнә», *Huda-yı+Te'ala* «Құдай Тағала», *haq* «Хақ», *haram* «харам», *Huday* «Құдай», *iman* «иман», *qiyamet* «қиямет», *müsülman* «мұсылман» т.б.

10. Әскери ұғымдағы қатысты кірме сөздер: *leşker* «әскер», *daruğa* «қолбасшылық», *olca* «олжа», *nize* «найза» т.б.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан кірме сөздердің жасалуы, мағыналық сипаты, тұлғасы жағынан қазіргі тілімізге сіңісті болған тіл бірліктерін байқаймыз. «Шежіре-и теракиме» шығармасы шағатай тілінде жазылса да, қазіргі қазақ тілінің лексикасымен ортақтығы, сабақтастығы айқын көрінеді. Тарихи еңбек тіліндегі кірме сөздердің лингвисткалық табиғатын терең зеделеу арқылы, оларға этимологиялық талдау жасау барысында қазіргі қазақ тілінің лексикалық құрамын, тарихи даму сатысын, тілдер аралық қарым-қатынас жүйесін терең саралауымызға болады.

«Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде кездесетін кірме сөздердің бірі – *payı-taht* «байтақ». Мысалы: *Sultan Muhammed Harezmsahning payı-tahti ve nöker ve hazinening turgan yeri turur tip ulug ogli Coçi Han ve ikinci oğlu Çagatay Han ve üçüncü oğlu Ögedey Han, bu üçisini seksen ming kişi birlen Ürgençke yiberdi* (Сұлтан Мұхаммед Хarezмшахтың астанасы, нөкерлері мен қазынасының тұрған жері деп үлкен ұлы Жошы ханды, екінші ұлы Шағатай ханды, үшінші ұлы Үгедей ханды, үшеуін сексен мың адаммен Үргенішке жіберді) [4,135].

Шығармадағы байтақ сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мағынада қолданылған. Он томдық түсіндірме сөздікте *байтақ* сөзінің бір ғана мағынасы берілген, ал 15-томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *байтақ* сөзі үш омонимдік тұлға ретінде мағыналары берілген: *БАЙТАҚ* I. Парсы тілінен енген сөз: «1) астана, бас қала; 2) көне мағынасы: мемлекет, қала, полис, кішігірім хандық; 3) ауыспалы мағынасы «ел-жұрт» деген мағыналары көрсетілген. Қалған екі омонимдік мағынасының бірі географиялық термин – ерекшеленетін жер қабаты, ландшафт делінсе, екіншісінің беретін мағынасы «ұшы-қиыры жоқ, кең» деп көрсетілген [5, 604].

Қазақтың батырлық дастандарында, «Едігеден» бастап, XV-XIX ғасырларда жасап өткен бірқатар жыршылардың тілінде, жыраулар тілінде, Бұхар, Махамбет, Шернияз, Мұрат т.б. ақындардың, сөз зергерлерінің поэзия тілінде, дастандарында, толғауларында, жырларында, XVIII-XIX ғасырда Қазақстанның батыс өңірлерінде жасап өткен бірқатар жыраулардың тілдерінде *байтақ* сөзінің – «территориялық-этникалық тұтастық, елдік құрылым, хандық» деген мағынасы қолданылған [6, 239].

Байтақ сөзі тілімізде «ел, жұрт» сөздерімен бірге, «байтақ ел», «байтақ жұрт» тіркестерімен қолданылады. Бұл тіркестер – «барлық ел-жұрт» деген мағынада емес, жалпы «ел-жұрт бірлігі, ру – тайпа одағы» деген түсініктегі плеоназм болып табылады, яғни бір мағынада екі сөздің қатарласа айтылуы, жалпылық ұғымын білдіруі. Мұндай қолданыс тілде жиі кездесетін амалдар болып табылады. Бұлардың көбісі қос ретінде дефиспен немесе біразы бөлек-бөлек, қатар келіп жазылады. Мұндай сөздер бір-бірімен қатар келіп, мағына айқындап, күшейткіш реңк үстейді. Мәселен оны *байтақ ел* (ел+ел), *байтақ жұрт* (жұрт-жұрт) т.б. тіркестерден көре аламыз. «Бағынышты ел» деген ауыспалы мағынада қолданылып жүрген *байтақ* сөзі парсы тілінің *най + тахт* екі сөздің бірігуінен шыққан. «Ұшы қиыры жоқ, кең, үлкен» деген сындық мағынаға ие болған *байтақ* сөзі дастан-жырларда «белгілі бір құрамды ел, этникалық бірлік, «территориялық тұтастық» деген мағынада да қолданылып келеді. Орта ғасырлық «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде *байтақ/payı-taht* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» деген мағыналық реңкте қолданылады.

Осындай талдаулар негізінде сөздердің мағыналық өзгерістерін анық аңғаруымызға болады.

Сондай-ақ, «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін кіріме сөздердің бірі – *шежен/шешен*. Тарихи шығармадағы *шежен* сөзінің қолданысы: *Ol aqıllı ve toǵuşlı ve mirgen shejen hünérli her maqāmğa ve her yolğa yörümekni bile turǵan ve hanğa inaқ boldu* (Ол ақылды мерген, дана, шешен, сөзшен, қай жерге баратынын да жақсы білетін ақылды адам болды) [4, 191].

Монғол тілінде осы мағынада *цэцэн* сөзі қолданылады. Б. Базылхан «Монгол-казах толь» *цэцэн* сөзінің төмендегідей мағыналарын көрсетеді: 1. Сөзге шешен, тілмар, ұста, шебер; $\approx$ *хун* шешен адам; $\approx$ *цэлмэн* $\approx$ мерген шешен, тақуа, шешен сөзуар; $\approx$ *үг* шешендік сөз, мақал сөз, нақыл сөз; $\approx$ *үг цээжинд*, *цэцэг навч ууланд* шешендік сөзі басында, гүл-бәйшешек тауында (мақал); 2. ауыс. тиетін, тигіш, түзу (мылтық) [7, 700].

Көне монғол тілі мен қазіргі монғол тілінің лексикалық қабатында қанша өзгерістер болса да көне формасындағы *цэцэн* сөзі еш өзгеріссіз лексика-фонетикалық ерекшелігін сақтаған. Сонымен қатар, *цэцэн* сөзі аз ғана дыбыстық өзгеріске ұшырап алтай тобынан тараған түркі-монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде кездеседі. Ал аталған сөздің семантикалық мағынасы қоғам дамуына қарай белгілі бір деңгейде түрлі мәнге ие болып отырған. *Цэцэн* сөзі «умный, мудрый» мағынасында монғол мақал-мәтелдерінде де көп ұшырасады. Мысалы:

Ихинээд эцэстээ нулимстай цэцэн (Сильный смех приводит в конце к мудрым слезам) (эквивалент: Хорошо смеется тот, кто смеется последним) [8, 58].

Г. Дёрфер *шежен* сөзіне «ақылды, данышпан» мағынасын беретін монғолизм ретінде қарастырады. Ғалым *шежен* = *сежен* деген формасы да бар екенін көрсетеді [9, 332].

Қазақ тілінде *цэцэн* сөзі *шешен* формасында қолданылады. Қазақ тіліндегі *шешен* сөзінің семантикалық мағыналары: 1. Сөзге ағып тұрған, қызыл тілді, тілге жүйрік адам; 2. Шаршы топ алдында тапқырлық танытып, нанымды, шебер сөйлеуші адам; 3. Би, ділмар; Қазақтар сөзді қиыннан қиыстырып тауып сөйлейтін, ойын шебер жеткізетін адамды *сөзге, тілге шешен* деп атайды. Сөзге жүйріктік, шебер сөйлеушілікті *шешендік* деп атайды. *Шешендік сөз* – қазақ ауыз әдебиетіндегі көркем, әрі шағын дидактикалық жанр; ғибраттылық мәні, өнегелі ой-тұжырымы бар, айрықша тапқырлық танытатын нақыл сөз [10, 356].

Түркі тілдерінде *шешен* сөзімен байланысты *шешенсу*, *шешенсину* деген егістік түлғасындағы сөздер бар. Өзбек тілінде «неге болса да ұста, шебер» дегенді мағынаны білдіруде *чечан* сөзі қолданылса, тува тілінде «әдемі, көркем» мағынасында *чечен* сөзі қолданылады. Монғол, бурят, қалмақ тілдерінде *цэцэн*, *сэсэ(н)*, *цэцэ* сөздері «данышпан, ақылгөй, дана, тапқыр» деген мағыналарымен қоса «мерген, дәл тигізетін, дәл басатын» деген де мағынаны білдіреді. *Чечен* // *сасан* сөзі «дәл тигізетін мерген» мәнінде алтай, якут, тува тілдерінде де кездеседі. Монғол тілдерінде *сэсэрхүү*, *сэсэрхэхэ* сөзі «ақылымен, тапқырлығымен мақтану» және «шешенсу, данышпансу» деген мәнде жұмсалады. Осындай мағынада қырғыз, алтай, якут тілдерінде *чечерке*, *сасаарга* (*чечээр* + *гээр*) формасы кездеседі. Ал басқа түркі тілдерінде *шешенсу* формасы қолданылады [11, 222].

Б.Ә. Орузбаева қырғыз тіліндегі *чечерке* сөзін талдай келе, бұл форма монғол тілінен ауысқан болу керек деген пікірін айтады [12, 126]. Шешен сөзі – *шеш* (*чеч*, *сэс*, *цэс*, *цэц*) түбірі мен қосымшасынан тұратын түрік, монғол тілдеріне ортақ сөз болуы мүмкін. Якут тілінде *сасанна* «әңгіме айту», *сасаннас* «әңгімелесу, сөйлесу» деген мәнде қолданылады [13, 217].

Шешен сөзінің түркі тілдерінде қолданыста болуы, мағынасының тұрақталуы Шыңғысхан жорықтары кезіндегі араласудың нәтижесі болуы да мүмкін. Себебі XI

ғасырда түркі тілдерінің сөздік қорын қамтыған М. Қашғаридің «Диван Лугат ат-Турк» сөздігінде *шешен, үзэн, сэсэн, сосон* нұсқасындағы сөздер кездеспейді. М. Қашғаридің сөздігінде шешендікке, ділмарлыққа, сөйлеу өнеріне қатысты түркі халықтарында «силик ер» сөзі қолданылғандығы жазылған. *Силик ер* «өткір тілді», «ділмар» деген мағыналарды білдіреді. Аталған сөздікте «оқымысты, ақылды» мағынасында *билик* сөзі көрсетілген [14, 369]. Түркі тілдерінде *үзэн, сэсэн* сөздерінен өзге *сеч* формасындағы түбір сөз бар. Бұл *сеч* сөзі мен *үзэн* сөзінің түбірінде семантикалық байланыс болуы мүмкін. *Сеч* – түрік, гагауз, әзірбайжан тілдерінде «различать» мағынасын білдіреді [15, 268].

Бурят тілінде «ақылды, данышпан» мағынасында *сэсэн* сөзі бар. *Сэсэн (бүридэмэл үгэнүүдые биш болголсодок)* 1. мудрый, умный, разумный, меткий: *сэсэн убгэн* – мудрый старик, *сэсэн бэрхэ* – разумный, мудрый; *сэсэн хүнэй тархи, уран хүнэй хурган* – у мудреца – голова, у портного-пальцы (мақал); *сэсэ мэргэн* – мудрый, гениальный; *сэсэн үгэ сээжэдэ, сэсэг набша уулада* – мудрое слово – в груди, цветы и зелень – в горах (мақал). Сондай-ақ, моңғолдардың титулдық лауазым атауы болған: *Сэсэн хаан*. Сол секілді *үзэн* сөзімен байланысты Моңғолияда *Цзэн-хан* аймағы бар [16, 221]. *Çeçen / үзэн / чэчэн / сэчэн / сэсэ(н) / шешен / шечан / сэсэн / чечан / сосон* формаларынан с//ш, ч//ш, ш//ц фонетикалық айырмашылықтарды байқаймыз. Талданып отырған *үзэн* сөзінің түпкі түбірі *шеш (чеч, сас, цас, цэц)* болуы мүмкін және барлығының да мағынасы «тану, білу, дәл айту, таңдау, іріктеу» деген семантикалық мағыналарды аңғартады.

Нәтижелер. Зерттеу барысында «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кірме сөздердің семантикалық ерекшеліктері сараланып, кейбір кірме сөздерге этимологиялық талдау жасалды. Олардың ауыспалы не тура мағынадағы қолданысы, түркі тілдері арасындағы, моңғол тілдері арасындағы фонетикалық өзгешеліктері мен морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударылды. Фонетикалық талдау кезінде дыбыстық сәйкестіктерге (варианттылық), морфологиялық талдау барысында түбір, қосымшалардың жасалуына тоқталдық. «Шежіре-и теракима» Орта Азияда жерінде, түркілер арасында дүниеге келген тарихи шығарма болғандықтан оның лексикалық қабатында түркілік элементтерден өзге араб, парсы сөздері де мол кездеседі. Ал, моңғолизмдердің қолданысы аса көп емес. Мәселен, аталмыш еңбекте 302 араб сөзі, 148 парсы сөзі, 36 моңғол сөзі кездеседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі араб және парсы төркіндес сөздер екі топқа бөліп қарастырылады. Бірі – қазақ тіліне ерте кезден-ақ әбден сіңісіп, қалыптасып кеткен, әрі мейлінше жиі қолданылатын сөздер. Бұл топтағы сөздер өзінің фонетикалық тұлғасын мүлдем өзгертіп жіберген болып келеді. Бұлардың шет тілдерден ауысып келгендігі негізінен ұмытылып та кеткен деуге болады. Оған: *адам, әлем, дәулет, құдірет, уақыт, халық* секілді сөздерді мысал етіп келтірсек те жеткілікті. Араб – парсы тілдерінің екінші тобы – халық тіліне терең сіңісіп кетпеген, көбінесе дерлік кітаби лексикада қолданылатын, діни түсініктер мен абстракт ұғымдарды білдіретін сөздер. Парсы тілінің лексикалық элементтерінің басқа түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне ауысу процесін зерттегенде мықтап ескертетін жайт бар. Парсы-тәжік тілдері едәуір мөлшерде араб сөздерін өз бойына сіңіріп, біржола иемденіп алған, араб төркіндес элементтерді өздерінің төл сөздеріне айналдырып жіберген. Мұндай араб сөздері түркі тілдеріне парсы тілі арқылы ауысқан. Л.З. Рүстемов «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» деген еңбегінде парсы сөздерінің түркі халықтары тілдеріне кіруін араб сөздерінен бұрын болған деп санайды: «...түп-төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтарының тіліне ауысуы, парсы және түркі тілдерінің өзара инфильтрация жасау процесі ертеректе, арабтар мұнда келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған» [2, 45].

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кіріме сөздердің жиілігі, тарихи мәтіндегі контекстік қолданысы, семантикалық ерекшеліктері, фонетикалық өзгерістері, морфологиялық, сөзжасамдық функциялары барынша зерделенді. Шағатай тіліндегі кіріме элементтердің қолданысын, тұлғасын, құрамын қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық бірліктермен лексика-грамматикалық жақтан салыстыру тілдің тарихи дамуын, даму сатысын айқындауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Тарихи шығармаларды лингвистикалық аспектіде зерттеу, олардың лексикалық құрамына, морфологиялық құрылымына, фонетикасына салыстырмалы тарихи талдаулар жасау тілдің дамуына үлкен әсер етеді. Мәселен, лексикалық қордың толығып, дамып, қоғамдық-тарихи өзгеріске бейімделіп отыратынын ескерсек, тілге әсер етуші экстралингвистикалық, интролингвистикалық факторлар тіл бірліктерінің нормалануына, термин сөздердің қалыптасуына, тілдің қолданбалылық сипатына айрықша әсер етеді.

Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракима» шығармасында кездесетін кіріме сөздер табиғаты зерттелді. Жоғарыда келтірілген мысалдар, этимологиялық талдаулар, лексика-семантикалық тақырыптарға жіктелуі зерттеудің ғылыми маңыздылығын танытады. Тарихи шығарма тіліндегі кіріме сөздердің мағыналық жағы ғана емес, олардың жасалу жолы, түбір сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтардың қолданылу ерекшеліктері де қарастырылды. Мәселен, кіріме сөздер құрамында түрік тілдеріне ортақ *-лық*, *-лік*, *-лы*, *-лі*, жұрнақтары, парсы тіліндегі *-қар*, *-кер*, *-гер*, *-қор*, *-заде* жұрнақтарының актив қолданылған. *-ты+лық/-ті+лік* құрама аффикстің құрамындағы *-ты/-ті* аффиксі арқылы араб, парсы тілдеріндегі дерексіз зат есімнен қатыстық сын есімдер жасалса, одан *-лық/-лік* жұрнақтарының көмегімен дерексіз мағынадағы зат есімдер жасалған. Оған *reygamber+lik* «пайғамбарлық», *padişah+lıq* «падишалық», *merdane+lıq* «жігіттік», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *bende+lik* «тәуелділік», *dos+ luq* «достық», *duşman+lıq* «дұшпандық», *üstad+lıq* «ұсталық», *nadan+lıq* «надандық» т.б. сөздер мысал бола алады.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін араб, парсы, моңғол сөздердің этимологиясын анықтағанда, әлі де болсын нақтылы ғылыми тұжырымдар мен дәлелдеулерді қажет ететін тұстары бар. Түркі халықтары мен араб, иран халықтары арасындағы ғасырлар бойғы экономикалық, географиялық, мәдени-рухани байланыс тіліміздің лексикалық қорынан айқын көрінеді. Сол секілді, шығармадағы монғолизм ретінде қарастырылып отырған сөздердің түркі тілдеріне енуі, тарихи қалыптасуына байланысты ғылыми пікірлер де гипотезалық деңгейде қарастырылып келеді. Түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы ортақ түбірлер мен тіл бірліктерінің алмасуына қатысты ғылыми-тұжырымдар әлі де терең лингвистикалық талдауларды қажет етері сөзсіз.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP08855980 Қазақ тілінің тарихи сөздігі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 520 б.
2. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кіріме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: «Сөздік-Словарь» 2006. – 264 б.
4. Zuhâl Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.

5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: «Арыс», 2006, 2-том. – 744 б.
6. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
7. Базылхан Б. Монгол-казах толь. Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 с.
8. Кульганек И. В. Монгольские пословицы и поговорки. Исследование, перевод, комментарий. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2017. – 184 с.
9. Doerfer, Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I. Wiesbaden, 1963. – 255 p.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст. Жаңабекова А., ЖанұзақТ., Әбілқасымов Б. және т.б.–Ү – Я. – Алматы, 2011. – 828 б.
11. Ысқақова А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1966. – 240 б.
12. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964. – 200 с.
13. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. т. II. 2-е изд., М., 1959. – 2508 с.
14. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы, 2005. – 1288 с.
15. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»/ Авт. сл. статей Благова Г.Ф., Левитская Л.С., Дыбо А.В., Насилов Д.М., Поцелуевский Е.А. –М.: Наука, 2003. – 474 с.
16. Шагдаров Л.Д., Черемисов К.М. Бурятско-русский словарь. Т.2: О-Я. –Улан-Удэ: Республиканская типография, 2008. – 708 б.

К.К. КЕНЖАЛИН, Д.А. БАЛТАБАЙ

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ(ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ «ШЕЖИРЕ-И ТЕРАКИМЕ»)

Аннотация. Язык является исторической категорией, его состав со временем пополняется новыми словами, элементами заимствования из других языков. Изменение слов в нашем языке с переходом в активный и пассивный слои оказывает существенное влияние на формирование словарного запаса.

В статье рассматривается этимология, частота употребления, смысловые особенности заимствованных слов, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме». Этимологический анализ слов, встречающихся в языке произведения, проводится и классифицируется на лексико-семантические группы. Изучается морфологический способ словообразования, особенности употребления однокоренных слов и словообразовательных суффиксов. В ходе исследования было отмечено место и значение заимствованных слов из арабского и персидского языков в словарном запасе казахского языка. Этимологический анализ заимствованных слов доказывается примерами. Особо акцентируется внимание на лексико-семантических, фонетических особенностях входных элементов и лингвистическом анализе слов. С помощью сравнительного метода авторы делают выводы относительно использования слов в древних текстах и письменных памятниках. Также дается статистика частоты употребления заимствованных слов в историческом произведении. Анализ языковых единиц, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме», всегда имеет важное значение в определении исторической преемственности между чагатайским и казахским языками.

Ключевые слова: заимствованные слова, арабские, персидские, монгольские элементы, тюркские языки, этимология, семантика.

K.K. KENZHALIN, D.A. BALTABAY

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**SEMANTIC NATURE OF BORROWED WORDS (BASED ON THE WORK
«SHEZHIRE-I TERAKIME»)**

Annotation. Since language is a historical category, its composition is replenished over time with new words, elements of borrowing from other languages. At the same time, the change of words in our language with the transition to the active and passive layers has a significant impact on the formation of vocabulary.

The article examines the etymology, frequency of use, semantic features of borrowed words found in the work "Shezhire-i terakime". Etymological analysis of the words found in the language of the work is carried out and classified into lexico-semantic groups. The morphological method of word formation, the peculiarities of the use of single-root words and word-forming suffixes are studied. In the course of the study, the place and meaning of borrowed words from Arabic and Persian languages in the vocabulary of the Kazakh language was noted. The etymological analysis of borrowed words is proved by examples. I focused on lexico-semantic features, phonetic features of input elements and analyzed them in the linguistic aspect. Comparative methods provide scientific conclusions regarding the use of words in the language of ancient texts and written monuments, the historical development of roots and appendages. In addition, statistics are given, the frequency of use of borrowed words in a historical work. The analysis of the linguistic units found in the work "Shezhire-i terakime" in the linguistic aspect is always important in determining the historical continuity between the Chagatai language and the Kazakh language.

Keywords: borrowed words, Arabic, Persian, Mongolian elements, Turkic languages, etymology, semantics.

References

1. Qaidar Ä. Ğylymdağy ğūmyr. Maqalalar, baiandamalar jinağy. – Almaty: Sardar baspa üii, 2014. – 520 b.
2. Rüstemov L.Z. Qazırğıqazaqtılındegı arab-parsy kırme sözderı. – Almaty: Ğylym, 1982. – 160 b.
3. Qaliev Ğ., Bolğanbaev Ä. Qazırğı qazaq tılınıñ leksikologiasy men frazeologiasy. Oqulyq. – Almaty: «Sözdık-Slovär» 2006. – 264 b.
4. Zuhul Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.
5. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq / Qūrast. Ğ. Qaliev, S. Bizaqov, O. Naqysbekov jāne t.b. – Almaty: «Arys», 2006, 2-tom. – 744 b.
6. Syzdyqova R. Sözder söileidi (sözderdiñ qoldanylu tarihy). Köptomdyq şyğarmalar jinağy / Rābiğa Syzdyqova / - Almaty: El-şejire, 2014. – 412 b.
7. Bazyłhan B. Mongol-kazah töl. Ulaanbaatar-Ölgi, 1984. – 885 s.
8. Külğanek İ. V. Mongölskie poslovisy i pogovorki. İssledovanie, perevod, komentari. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2017. – 184 s.
9. Doerfer, Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I. Wiesbaden, 1963. – 255 p.
10. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 15-tom / Qūrast. Jañabekova A., Janūzaq T., Äbılqasymov B. jāne t.b. – Ü – İa. Almaty, 2011. – 828 b.
11. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Ş. Qazaq tılınıñ qysqasha etimologialyq sözdıgı. Almaty, 1966. – 240 b.
12. Oruzbaeva B.O. Slovoobrazovanie v kirgizskom iazyke. Frunze, 1964. – 200 s.
13. Pekarski E. K. Slovar iakutskogo iazyka. t. II. 2-e izd., M., 1959. – 2508 s.

14. Mahmud al-Kaşgari. Divan Lugat at-Turk / Perevod, predislovie i komentarii Z.-A. M. Auezovoi. İndeksy sostavleny R. Ermersom. Almaty, 2005. – 1288 s.
15. Etimologicheski slovăr türkskih iazykov: Obşetürkskie i mejtürkskie osnovy na bukvy «L», «M», «N», «P», «S» / Avt. sl. statei Blagova G. F., Levitskaia L. S., Dybo A. V., Nasilov D. M., Poseluevski E. A. M., 2003. – 474 s.
16. Şagdarov L. D., Cheremisov K. M. Burätsko-ruski slovär. T. 2: O-İa. Ulan-Ude, 2008. – 708 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – философи докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Кенжалин Қуанышбек Каримович – доктор философии PhD, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – PhD, associate Professor of Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Балтабай Досжан Әмірұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Балтабай Досжан Амирулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baltabay Doszhan Amiruly – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.